

11 S 2013 goda gosudarstvo planiruet obsAtsA s grajdanami tolko na kazahskom iazyke, 4 avgusta, 2011. – https://www.zakon.kz/page,1,1,227355-s-2013-goda-gosudarstvoplaniruet.html#show_comments – sait

МРНТИ 16.01

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.15>

Нұрғали С.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ МЕН ДАМУЫ ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақалада құрмалас сөйлемнің қалыптасу тарихы мен Отандық ғалымдарымыздың құрмалас сөйлемді теориялық-тәжірибелік жағынан зерттеген еңбектері мен тұжырымдары берілген. Мақаланың ғылыми-теориялық негіздемесі А.Байтұрсынов, С.Аманжолов Н.Т.Сауранбаевтың еңбектеріне негізделіп, сілтеме арқылы дәйектелген. Құрмалас сөйлемдердің қалыптасуы бірнеше ғасырлар нәтижесі екендігі белгілі. Мақалада ұзақ жылдар бойы қалыптасып, дамыған құрмалас сөйлемнің шығу тарихынан бастап, осы күнге дейінгі өзгерістері туралы айтылған. Отандық ғалымдарымыздың құрмалас сөйлем жайлы пікірлерінің ұқсастықтары мен өзгешеліктері қарастырылған. Аталған ғалымдардың ішінде құрмалас сөйлемді зерттеуге аса зор үлес қосқан Н.Т.Сауранбаевтың еңбектеріне көбірек тоқталып, мақала ғалымның тұжырымдамасы негізінде жазылған. Сонымен қатар мақалада құрмалас сөйлемнің даму тарихындағы өзгерістер мен толықтырулардың тіл біліміне әкелген жаңалықтары қарастырылған.

Түйін сөздер: құрмалас сөйлем, тарихи грамматика, тілдік категория, тіл дамуы, салалас және сабақтас құрмалас сөйлем

Nurgali S.¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

RESEARCH ON THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF COMPLEX SENTENCES

Abstracts

This article describes the history of the formation of compound sentences and the theoretical and practical works of domestic scientists on compound sentences. The scientific and theoretical substantiation of the article is based on the works of A. Baitursynov, S. Amanzholov, N. T. Sauranbaev. The formation of composite sentences are the result of labor for several centuries. The article describes the changes that have occurred over many years, from the very beginning of the emergence of a compound sentence to the present. The article also examined the similarities and differences of compound sentences in the opinion of our domestic scientists. Among scientists, it is worth noting the work of N. Sauranbaev, who made a great contribution to the study of composite sentences. The article was written based on the concept of a scientist. The article also describes the changes in the history of the compound sentences and considers the changes and additions to the knowledge of the language.

Keywords: compound sentence, historical grammar, language category, language development, compound and complex sentences

Нұрғали С.¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Аннотация

В статье представлены история формирования сложного предложения, труды и выводы отечественных ученых, изученные в теоретико-практическом плане сложного предложения. Научно-теоретическое обоснование статьи на основании трудов А. Байтұрсынова, С. Аманжолова, Н.Т. Сауранбаева изложены ссылки. Известно, что формирование сложноподчиненных предложений является результатом нескольких веков. В статье рассказывается об изменениях, произошедших на протяжении многих лет, начиная с истории возникновения развитого сложного предложения и до настоящего времени. Рассмотрены сходства и особенности мнения наших ученых о сложном предложении. Среди ученых, внесших большой вклад в

изучение сложного предложения, наиболее подробно остановились на трудах Н.Т.Сауранбаева, статьи написаны на основе концепции ученого. Кроме того, в статье рассмотрены изменения и дополнения в историю развития сложного предложения, приведшие к языковому образованию.

Ключевые слова: составное предложение, историческая грамматика, языковая категория, развитие языка, сложноподчиненное и сложносочиненное предложение

Кіріспе. Тілдік категориялардың басқа да түрлері сияқты құрмалас сөйлемдердің де өзіне тән қалыптасу, даму тарихы бар. Марксизм классиктерінің пікірінше тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланысты. Ойлаусыз тіл, тілсіз ойлау болмайды. Сондықтан да тіл ойдың тікелей шындығы, ой шындығы тек тіл арқылы көріне алады. Тілдік категориялар ішінде ойды білдіретін бірден-бір көрсеткіш –сөйлем. Сөйлемге “біршама аяқталған ойды білдіреді” деп, анықтама беретініміздің себебі де сол. Сөйлем мен ой бір форма, екіншісі соның мазмұны ретінде өзара тығыз байланысты, берік бірлікте болатын категориялар. Бұл екеуі де қоғамның өмір сүрген уақыты бойына болып келе жатқан және сол қоғамның материалдық, идеялық дамуына, соның қажетіне қарай бірте-бірте дамып отыратын қоғамдық құбылыс.

Тіл дамуының қазіргі дәуірінде тілдерде солардың ішінде қазақ тілінде құрмалас сөйлемнің неше алуан күрделі түрлері кездеседі. Бірақ, солардың бәрі бірдей белгілі бір уақыт ішінде, бірден пайда бола қалмаған. Олар тілдің өзіндік ішкі даму заңына лайықты бірте-бірте дамып жетілген.

Әдістеме. Көрнекті ғалымдардың айтуына қарағанда, тіл дамуының көнерек заманында қазіргі кездегідей сөздерді, жай сөйлемдерді бір – бірімен байланыстыратын дәнекерлер болмаған. Қазіргі тіліміздегідей сөйлемдер біріне меңгеріліп, жетектеп, өзіне тәуелді ету сияқты байланыс тәсілдерінің берік болмағанын білеміз. Сөздер, сөйлемдер байланысындағы басым тәсіл – олардың тұрған орындарына, мағына желілерінің жақындығына қарай бір-біріне қабыса, іргелесе байланыс тәсілі болған. Сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің бір-біріне байланысы, арақатынасы тығыз берік болмағандықтан, оларда дербестік, бір-біріне тәуелсіздік күшті болған.

Тіл дамуының мұндай сатыдағы дәуірінде құрмалас сөйлемнің тек саласы түрі ғана яғни мағыналары бір-біріне жақын жай сөйлемдердің өзара іргелес, тіркесе айтылуы арқылы жасалған түрі ғана – болған. Құрмалас сөйлемнің мұндай түрі - яғни компоненттері бір-бірімен ешқандай қосымша дәнекерсіз, тек мағына жақындықтарына қарай іргелес, қабыса айтылулары арқылы байланыстың түрі - тіл білімінде паратаксис деп аталады. Паратаксис құрмалас сөйлемнің дамуының алғашқы, бірінші жолы болып есептеледі. Құрмалас сөйлемнің әр алуан дәнекерлері арқылы байланысатын түрлері, соның ішінде сабақтаса байланысатын түрлері де, тіл дамуының кейінгі түрлерінде бастапқы іргелес салаластың негізінде пайда болған. Мұндай бір-біріне тәуелсіз, бытыраңқы, қысқа сөйлемдер тізбегі фольклорлық шығармаларда көп кездеседі. Мысалы, Ерте заманда Бабағұмар деген әулие болған екен. Он бес жасында әулиелік қылып кеткен екен. Сол уақытта бір қызға көзі тиген екен. Көзі тиген сол қыз буаз болған екен. Буаз болған соң ұл тапты. Ол ұлдың атын Баба түкті Шашты әзіз қойды. Жиырма бес жасқа келгенде әулиелік қылып жөнелді. Ауған дариясына барды (Батырлар жыры) [1].

Сөйтіп ең әуелі құрмалас сөйлемнің салалас түрі пайда болған. Кейінірек келе сол салалас құрмаластың негізінде сабақтас құрмалас сөйлемдер пайда болған.

Құрмалас сөйлемнің бастапқы түрі болып саналатын көне замандағы салалас құрмаластың сөйлемдегі қазіргі тіліміздегі салалас құрмалас сөйлемдермен бірдей деп қарауға, әрине болмайды, қазіргі әдеби тілімізде кездесетін іргелес салалас сөйлемдер былай тұрсын тіпті ең көне деп есептелетін ертегілер де халық дастандары да кездесетін іргелес салаластың өздері де құрмалас сөйлемнің алғашқы түрімен таныстырғанда дамудың талай өткелдерінен өткен, жетілген түрі деп қаралуы керек.

Сонымен құрмаластың бұл түрі бір-біріне мағыналық жағынан да, грамматикалық жағынан да нашар тіркескен, жеке, дербес жай сөйлемдердің өзара салаластық негізінде байланыса айтылуынан пайда болған да, кейінірек сол салаластың негізінде компоненттері әртүрлі дәнекерлер арқылы бір-бірімен бағына байланысатын сабақтас сөйлемдер қалыптасқан. Бұл ғылымда гипотаксис деп аталады. Сонымен, компоненттері бір-бірімен нашар байланысатын, әрқайсысы өз деректерін сақтап тұратын құрмалас сөйлемнің орнына көне түрінің орнына, компоненттері бір-бірімен тығыз жымдасып, бірлікте тұратын жаңа түрі шыққан. Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда, құрмалас сөйлемдер көркем туындыларда болмаса, публицистикалық еңбектерде сирек кездеседі. Қазіргі жазба тілімізде, әсіресе, мерзімді баспаларда жиі қолданылатын ең активті түрі – орта көлемді жайылма сөйлемдер [1].

Нәтижелер. Біз жоғарыда құрмалас сөйлемнің бастапқы көне түрі болып табылатын пратаксистен кейінірек келе жай сөйлемдердің бір-бірімен түрлі дәнекерлер арқылы сабақтаса құрмаластың гипотаксис деп аталатын түрінің пайда болатындығын айттық. Бірақ мұндай алмасуды жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын жалғауыш дәнекерлер пайда болғаннан кейін тіл дамуының көне замандағы протаксис компоненті болған жай сөйлемдердің ешқандай ішкі өзгеріссіз, дайын тұрған дәнекерлер арқылы бір-бірімен сабақтаса салуынан пайда болған деп түсінуге болмайды. Мұндай алмасу сөйлем құрылысында сөздердің синтаксистік байланысында болған өзгерістерінің ескі құрылысының орнына жаңа құрылыстың пайда болуымен нәтижесінен келіп шыққан.

Құрмалас сөйлемнің ар алуан түрлерінің қалыптасып дамуы жазу тілінің қалыптасып дамуына байланысты болды. Өйткені сөйлеу тілі сөйлемді онша ұластыруды күрделендіруді көтермейді. Сөйлеу тілі сөйлемнің ықшамды болып келуін керек етеді. Көне замандардағы тілдерде мысалы ру-тайпа тілдерінде тіпті қарапайым халық тілінде сөйлемдерді белгілі грамматикалық стильдік жүйелі тілдермен құмаластырып ұластырып айтудан гөрі жай сөйлемді дара жеке айту дағдысы күшті болған. Керісінше бірнеше сөйлемдерді шумақты сөз тіркестерін ұластырып, қиюластырып, күрделендіру әдеби тілге тән.

Қазақ тілінің құрмалас сөйлем синтаксисі – қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан, өрбіп-өскен күрделі ойын танытатын қазақ тіл ғылымының негізгі саласы.

Қазіргі замандағы тілдердің, соның ішінде қазақ тілінің құрмалас сөйлемдерінің сан алуан түрлері бір уақытта пайда болмаған. Олар уақыт өте келе бірте-бірте қалыптасқан.

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдердің пайда болуы, қалыптасу жағдайларын айтқанда, көбіне профессор А.Рифтиннің “Аққад тіліндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары” мақаласы беріледі. Бұл мақалада құрмалас сөйлемдердің екі даму түрі көрсетілген: “1. Два простых предложения, объединяясь на основе сочинения, в последующем образует сложноподчиненное предложение. 2. Глагольный оборот простого предложения, превращаясь в придаточное предложение образуют сложноподчиненные предложения” [2]. Яғни, бірінші жол – жай сөйлемнің салаласа байланысуы, екінші жол - жай сөйлемнің етістікті оралымдардың күрделеніп дамуы. Автор құрмалас сөйлемнің дамуындағы бұл айтылған екі жолдың барлық тілдерге тән ерекшелік, бірақ бұл тілдерде біріншісі, екіншісі бір тілде екіншісі жетекші болып келеді дейді. Мәселен, флективті тілдерге жай сөйлемдердің салаласа байланысуы, ал жалғамалы тілдерге етістікті обороттың күрделенуі негізгі даму жолы болып саналады.

Талқылау. Қазақ тіл білімінде осы пікірге орай кезінде қолдау тапқан арнайы мақалалар жазылды. Мәселен, профессор А.Ысқақов “Қазақ тіліндегі сабақтас құрмаластағы бағыныңқы сөйлемнің даму жолы туралы” атты мақаласында құрмалас сөйлемдердің дамуындағы екі жолды қолдай келіп, соның екіншісіне талдау жасады. “Тіліміздегі құрмалас сөйлемнің ішіндегі бағыныңқылары кәдімгі жай сөйлемнің дамуынан шыққан. Онан да ашығырақ айтсақ, кәдімгі сөйлемнің негізгі бір мүшесінің күрделеніп дамуының нәтижесінде сол мүше өз алдына сөйлемге айналып, сөйлемнің ішінен сөйлем шыққан” [3] десе, бұл пікірге Қ.Есенов қосылмайды. Оның айтуынша: “Сөйлем мүшелерінің (оралымның) күрделенуінен жеке сөйлем өрбіп шықпайды, тек бас мүшелердің жан-жақты айқындалуына мүмкіндік туады” [4].

XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап, синтаксис саласында елеулі еңбек еткен ғалым Қ.Есенов құрмаластың даулы мәселесіне айналған үшінші түрі – аралас құрмаласты зерделеп, оның құрмаластың бір түрі екендігін дәлелдеді [4, 10].

Ғалым құрмалас сөйлем мәселесінің зерттелуін үш кезеңге жіктеді. Алғашқы кезеңге 1920-1940 жылдары жазылған А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, Х.Басымов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев зерттеулерін; екінші кезеңге 1940-1950 жылдар аралығын қамтып, С.Аманжолов, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, Ғ.Бегалиевтердің; үшінші кезеңге 1950 жылдан кейінгі Т.Қордабаев, О.Төлегенов, А.Әбілқасымов, Қ.Есенов, Х.Арғынұлының зерттеу жұмыстарын жатқызады. Ғалым Т.Ермекова Қ.Есенов көрсеткен үшінші кезеңде қазақ тіл білімінің синтаксис саласы бойынша теориялық маңызы зор зерттеулер жүргізіліп, тұжырымдар жасалғандығын, аталған сала бойынша аға буын ғалымдар идеясын жалғастырушы Т.Қордабаев, Қ.Есенов, Р.Әмір, М.Серғалиев, Т.Сайрамбаев, Б.Шалабай сынды жас ғалымдар тобының қалыптасқандығын сөз ете келе, төртінші кезең 1990 жылдардың аяғы мен бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қосудың артығы жоқ деп есептейтінін айтады. Ғалым бұл кезеңнің жалпы қазақ тіл білімі, оның ішінде синтаксис ғылымында жаңа кезең болып есептелетінін, осы кезеңде М.Базарбаев, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, З.Ерназарова, Б.Сағындықұлы, К.Садирова, Б.Қапалбеков, С.Қазыбаев, С.Айтжанова, А.Фазылжанова, Б.Елікбаев, Ә.Елшібаева және т.б ғалымдар еңбектерін атап өтеді [5,164-165].

Академик Нығмет Сауранбаевтың үндіевропа тіліндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары туралы айтқан пірікіне сүйенетін болсақ, бай тілдік материалдарды қолдана отырып, синтаксистік жүйенің тарихына зерттеу жасаған. Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің пайда болуы жолары іздестіріліп, олардың дамуы мен қалыптасуы тарихын белгілеуге ден қойған ғалым 1944 жылы “Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары” деген мақала жариялады. Автор мұнда құрмалас сөйлемдер жайында бұрын соңды айтылып жүрген теориялық болжамдарға шолу жасай отырып, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесінің даму жолын тарихи нұсқаулар негізінде кезеңге бөліп көрсетеді. Олар:

1. Біздің жыл санауымыздың IV-VI ғасырлардағы түркі халықтарының тілінде жазылған орхон жазуының құрмалас сөйлемдер жүйесі;
2. Біздің жыл санауымыздың VIII-X ғасырдағы ескі ұйғыр жазуы тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі;
3. Біздің жыл санауымыздың XII-XV ғасыр арасындағы Азиядағы түрік тілдерінің (шағатай, оғыз) тілінде жазылған нұсқаулар;
4. Қазақ хандығының құрыла бастаған дәуірінде шыққан халық әдебиет нұсқаулары тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі [6].

Ғалым қазақ тілінің құрмалас сөйлем жүйесін зерттеуді көне заманнан бастайды. Оның зерттеуінше: “1,2,3 пункттердегі документтер осы күнгі қазақ тіліне ұқсас болуы мүмкін. Бірақ, олардың бәрі осы түрік

тілдерінің қай қайсысына болса да ұқсас емес. Олар осы күнгі түркі тілдерінің ескі замандағы жай күйін көрсете алады. Себебі, қазіргі түркі тілдері аспаннан түскен емес, сол бұрынғы түрік аталатын түркі тілдерінің араласуы, өзгеруі арқылы пайда болған” [7] дей келе мынандай қорытындыға келеді:

1. Жеке сөйлемдердің бір – бірімен байланысуы түркі тілдерінің көне дәуірлерінде басталған, яғни сөздердің бір-бірімен байланысуы сияқты жеке сөйлемдер де өзара байланысатын болған.

2. Мағына жағынан бір-бірімен байланысты сөйлемдер бір-бірімен не ешбір жалғаулы формасыз іргелесіп байланысатын болған, я болмаса алдыңғы сөйлемнің баяндауышы арқылы байланысқан. Кейде өте аз болса да, сөйлемдердің арасы көмекші сөздер арқылы байланыста болған (мысалы, үшін). Жалғаулықсыз байланысқан сөйлемдердің арасындағы құрмаластық қатынас орхон дәуірінде екі сөйлемнің іркес-тіркес іргелесіп айтылуынан білінген. Бұл екі соңғы тәсіл ескі дәуірдегі түркі тілдерінде жеке сөйлемнің арасындағы негізгі, ең алғашқы жолы болып саналады.

3. Берілген еңбегінде Н.Сауранбаев екі ұйғыр тіліндегі құжаттарды талдамас бұрын, ескі ұйғыр халқының жалпы қоғамдық, мәжени жай-күйіне қысқаша сипаттама беріп, ескі ұйғыр тілінде жеке сөйлемдер көбіне көсемше тұлғасында келіп, соңғы компоненттің баяндауыштары жіктік жалғауда келетінін анықтаған. “Сөйтіп құрмаласатын жеке сөйлемдердің арасы алдыңғы сөйлемдердің баяндауыштарының формасы арқылы байланысу ескі ұйғыр жазба тілінің негізгі өзгешелігі деп айтуға болады. Бұл дағды ол уақыттағы сөйлеу тілінде орын тепкен, теппегендігін білу өте қиын, бірақ жазба сөйлемдердің көсемше арқылы байланысу тәсілі кейінгі заманында шыққан әдебиет нұсқаларында сақталған “.

4. Автор берілген дәуірдің тілдік дерегі ретінде оғыз тілінің нұсқасы Абулғазы Баһадур ханның “Түркі шежіресіне” талдау жасаған. Талдау жасай отырып мынандай қорытындыға келеді: “Оғыз тіліндегі құрмаласудың түрі туралы мынандай айтуға болады. Жеке сөйлемдердің осы күнгі сияқты, я ұйғыр тіліндегі бейнелі форма арқылы байланысуы кемдеу болған. Жазуда сөйлеу тілінің стилі күшті болғандықтан, кейбір сөйлемдерді байланыстырып ұластырудың сол уақыттағы жазба тіліндегі тәсілі әдейі қолданбаған”. Оғыз тіліндегі жазба нұсқаларда құрмалас сөйлемдердің жаңа түрлері де кездеседі. Олар аралас мүше арқылы байланысқан жеке сөйлемдердің тіркесуінен пайда болған ортақ мүшелі құрмалас сөйлемдер. Ғалымның пікірінше, аралас мүшелі құрмалас паратаксистің екінші басқышы.

5. Қыпшақ тілінің үлгісі ретінде ғалым “Едіге” жырын талдайды. Алдымен жырдың жиналу тарихы мен шығу сипатына көңіл бөледі. “Едіге” мәтінін өзге түркілік мәтіндермен салыстыра келіп, оның көне нұсқалар мәтін синтаксисінен айырмашылық табады. Ғалымның ойынша, талдауға алынған варианты ескі қыпшақ тілінің үлгісі болып саналады. “Едіге” мәтінінде ескі дәуірдегі құрмалас сөйлемдердің түрлері кейде нақ сол ескі қалпында, не аздап өзгерген, дамыған қалыпта кездеседі, кейде тіпті құрмалас сөйлемдердің жаңа түрі кездеседі. Мысалы, Ерте заманда баба Омар дигән аулие бар икан// он бишде аумиямек келуп, китқан икан// Шол уақытта бир қызға көзі тикан икан. [4].

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жөніндегі алғашқы еңбектер П.М.Мелиранскийдің “Краткая грамматика казахского-киргизского языка”, В.Катаринскийдің “Грамматика киргизского языка” деген еңбектерін атай аламыз. П.М.Мелиранскийдің “Краткая грамматика казахского-киргизского языка” атты құнды еңбегі екі кітаптан тұрады: біріншісі – жай сөйлем синтаксисі, екіншісі – құрмалас сөйлем синтаксисі. Аталған еңбекте құрмалас сөйлемдердің грамматикалық табиғатын ашуда көптеген кемшіліктер болғанымен, сабақтас құрмаласта алғашқы мәліметтер берілді. Құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары мен басыңқы мен бағыныңқы компоненттері арасындағы синтаксистік қатынастар жөнін жайлы жасалу жолдары мен сабақтас құрмалас сөйлемнің 8 түрі көрсетілген:

1. Шартты бағыныңқы;
2. Қимыл-сын пысықтауыш бағыныңқы;
3. Мезгіл пысықтауыш;
4. Мақсат пысықтауыш бағыныңқы;
5. Себеп пысықтауыш бағыныңқы;
6. Анықтауыш бағыныңқы;
7. Толықтауыш бағыныңқы;
8. Қатыстық бағыныңқы.

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жөнінде алғашқы мағлұматтар А.Байтұрсынұлының “Тіл құрал, Сөйлем жүйесі мен түрлері” атты еңбегінде берілген. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлемдердің арасында екі түрлі жақындық болады: оның біріншісі – ішкі мағына желіс жақындығы, екіншісі – сыртқы қисын жақындығы. Мағына желісі жағынан жақындастыратындар іргелес сөйлемдер, ал әрі мағына, деп аталған. Құрмалас сөйлемдердің құрмаласуын сайыса құрмаласу, қиыса құрмаласу деп, қиыса құрмаласуға салалас пен сабақтас құрмаласты жатқызады. Автор сабақтас құрмалас сөйлемдердің он түрін берген: бастауыш бағыныңқы сөйлем (атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер), анықтауыш бағыныңқы сөйлем (ұяда не көрсең, ұшқанда соны алар), мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы (қашан жер отаяды, мал сонда отттайды), мекен пысықтауышының бағыныңқысы (егін қайда болса, береке сонда), сын пысықтауышының бағыныңқысы (қалай бақсаң, атың солай жүрмек), себеп пысықтауышының бағыныңқысы (олар көше алмайды, өйткені көлігі жоқ), мақсат пысықтауышының бағыныңқысы (орақшы шөп шабайын деп, тоғайға барады), шартты бағыныңқы сөйлем (көсеу ұзын болса, қол күймейді), ереуіл бағыныңқы сөйлем (қыс қатты болса да, мал аман шықты) [8].

Қазақ лингвистерінің құрмалас сөйлем жөніндегі көзқарастарын байқатарлық алғашқы еңбектер 30 – жылдардың екінші жартысынан бастап көріне бастады. Ұлттық тілші мамандарымыздың (Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, А.Ысқақов, Ғ.Басымов) құрмалас сөйлем жөніндегі көзқарастары берілген алғашқы зерттеулер осы 30 жылдардың екінші жартысынан бастау алды.

Құрмалас сөйлем синтаксисімен Қ.Жұбанов арнайы айналыспағанымен оның бұл саладағы ой тұжырымдары мен пікірлері, еңбектері ерекше көзге түскен еді. Қ.Жұбановтың 1936 жылы басылып шықты Қазақ тілінің орта мектептердің V-VI сыныптарға арналған бағдарламасы мен “Жанғазы” деп аталатын хатында құрмалас сөйлемдер жөніндегі тұжырымдары айқын көрінеді. Профессор осы бағдарламаға арналған сөзінде оны “тұңғыш жасалған бағдарлама” деп көрсетті. Бұл бағдарламада құрмалас сөйлемнің түрлері, оның құрмаласу тәсілдері мен мағыналық түрлері және сөйлем синтаксисін мектептерде жүйелі өту мәселесі қарастырылған. Ол құрмалас сөйлемді салалас құрмалас, сабақтас құрмалас деп екіге бөлді де, олардың әрқайсысының құрмаласу тәсілдері мен мағыналық түрлері сөз болды. Берілген бағдарламаның ерекшелігі – салалас құрмалас сөйлемдерді сол кездің өзінде-ақ мағыналық белгілеріне қарай: ыңғайлас салалас, ереуіл салалас, талғамалы салалас, себеп-салдар салалас және шартты жағдай салалас деп топтастырған [9]. Берілген оқу бағдарлама алғашқы болғандықтан азды-көпті кемшіліктері бар. Мәселен, салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу тәсілі жағынан ара жігі айқын ашылмай, бірыңғай болып берілген, жай сөйлемдердің құрмаласу тәсілдерінің барлығы айтылмай, бір-екі түрі ғана сөз болған, сабақтас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлері мен ұйымдасу тәсілдері толығымен қарастырылмаған. Дегенмен бұл бағдарлама өз дәуірі үшін өте маңызды еңбек болды, бұл кейінгі зерттеулерге негіз, бастама еді. Салалас және сабақтас құрмалас сөйлемнің грамматикалық табиғатын қалай түсінетіндігін қысқа да болса айқын көрсететін құжаттың бірі 1958 жылы “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналының бетінде жарияланған “Жанғазы” атты мақаласы [10] еді. Бұл мақалада автор құрмалас сөйлемнің өзіне тән белгілері мен құрылымдық түрлері жөнінде жазады. Ғалым құрмалас сөйлемді екіге бөліп қарастырады: бірі – сөйлемнің бір мүшесі жалаң сөзден жасалмай, ішін жарып ақтарғанда, өзі бір сөйлем болса, осындай күрделі мүшесі бар сөйлемді күрделі сөйлемнің бір түрі – сабақтасы болады. Мысалы, Мақтаулы жырау – осы. Мұнда жырау – бастауыш, осы – баяндауыш, мақтаулы – бастауыштық анықтауышы. Мұндағы мүшелердің бәрі жалаң, сондықтан да бұл жәй сөйлем. Ал, жұрт мақтайтын жырау – осы десек, күрделі сөйлем болады, күрделінің сабақтасы болады, неге десек мұнда анықтауыш емес, өзі бір сөйлем: жұрт мақтайтын – содайымен тұрып бір-ақ анықтауыш, бірақ ішін жарып қарасақ, өзара бір сөйлем; жұрт – бастауыш, мақтайтын – баяндауыш, екеуі қосылып барып жыраудың анықтауыш болады.

ә) Жалғасқан сөйлемдердің жиынтығы – күрделінің саласы болады. Жанғазы – жуас та, Ақжарқын – асау. Бұл салалас.

Екеуінің айырмасы: сабақтаста күрделі сөйлем бас сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты болады да, салаласта олай емес, бір сөйлемнің екіншісіне солайымен байланыста болады, біріне-бірі мүше емес [10].

Сонымен Қ.Жұбановтың еңбектерін саралай келе, ғалым құрмалас сөйлемнің орнына күрделі сөйлем деген атауды пайдаланғанын көреміз. Ғалымның пікірінше, бағыныңқы сөйлем болу үшін құрамында тұрлаулы мүшелердің бірі болуы қажет. Өйткені сабақтас сөйлем деп құрамында бастауыш, баяндауышқа бөліне аларлық күрделі мүшесі бар сөйлемдерді таниды.

Қ.Жұбановтың сабақтас құрмалас сөйлем туралы көзқарасы мен пікірлері С.Жиенбаев пен Н.Сауранбаевтың еңбектерінен жалғасын тапты.

Тіліміздегі құрмалас сөйлемді зерттеумен айналысқан ғалымдардың бірі С.Жиенбаев еді. Оның құрмалас сөйлемдер жайындағы зерттеулері шағын: бірнеше мақалалар мен 1941 жылы жарияланған “Синтаксис мәселелері” атты еңбегі еді. Ол 1935 жылы “Ауыл мұғалімі” журналында жарияланған “Сөйлемнің үйірлі мүшелері” атты мақаласында үйірлі мүшелі сөйлемді құрмалас сөйлемге тән категория ретінде қарастырып, оның салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерге ұқсамайтын өз алдына ерекше түрі екенін айтқан. Ал автор кейінгі еңбектерінде үйірлі мүшелерді бағыныңқы сөйлемнің бір түрі ретінде қарастырған. Сонымен қатар, салалас сөйлемнің өзіндік интонациясы болатындығын алғаш айтқан [11]. Бұл пікір күні бүгінге дейін өз құнын жойған жоқ.

Ғалым Т.Қордабаев өзінің “Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі” деген зерттеуінде А.Байтұрсыновтың құрмалас сөйлем жөніндегі пікірінің отызыншы жылдар ішіне дейін өзгеріссіз қайталанып келгендігін айтады. Т.Қордабаев “Құрмалас сөйлем компоненттері интонациялық жағынан тиянақсыз айтылған ойды білдіре алмайтын, бүтіннің орнына бір бөлшегі болып табылады. Ол бөлшек өзі сияқты басқа бөлшектермен байланыста тұрғанда ғана бір бүтін бола алады. Егер бұл бірліктерді бұзылса-ақ, олар өздерінің алғашқы мәндерін жояды, құрмалас сөйлем құрамында тұрғанда ғана бір бүтін бола алады” [1].

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерге байланысты құнды пікір айтқан – М.Балақаев. Ол сабақтас құрмаластың құрамына енген жай сөйлемдер өзінің жай сөйлемдік қасиетін жоймайтындығын айтып, бағыныңқы сөйлемнің өзіндік белгілерін саралап берген. Бағыныңқы сөйлемге ғылыми тұрғыдан анықтама берген, бағыныңқының баяндауыштары қандай тұлғада келетіндігін көптеген өзіндік фактілермен дәлелдеген.

Құрмалас сөйлемдер жайлы алғаш мәлімет берген оқулықтың бірі – М.Балақаевтың “Қазақ тілінің грамматикасы” оқулығы. Мұнда автор құрмалас сөйлемнің әрбір жеке компоненттерінің арнаулы бастауышы болатындығын, кейде олардың ортақтасып келе беретіндігін де айтқан. Мысалы, Балақаев бағыныңқы

сөйлемдердің жасалу жолдары мен шартты рай тұлғалы сөздердің мағыналық ерекшелігіне көбірек көңіл бөледі. Сонымен қатар, көсемше арқылы жасалған сабақтас сөйлемдердің де мағыналық сырына үңіледі. Ал жоғары сөз болған – п тұлғалы көсемшелі сөздерді автор тұлғасы жағынан сабақтас, мағынасы жағынан салалас сөйлем деп қарайды.

Құрмалас сөйлемге, әсіресе, оның сабақтас сөйлем түріне қатысты кейбір мәселелер Қ.Есеновтың еңбегінде ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеліп зерделенген. Мұнда автор, негізінен, шартты, қарсылықты бағыныңқы сөйлемдерді талдай отырып, сабақтас құрмаластың кейбір мәселелеріне ыңғайлас, түсіндірмелі сабақтастар, сабақтас құрмаластың табиғатына тоқталады. Шартты бағыныңқылы сөйлемдер мағыналық ерекшелігіне қарай реалды, ирреалды түрде ажыратылады. Сонымен қатар, сабақтас құрмалас сөйлемдердің жекелеген мәселелер жайында Қ.Есенов бірнеше ғылыми мақалалар да жариялаған.

Профессор Б.Шалабай “Құрмалас сөйлем құрылымына бірер сөз” атты мақаласында құрмалас сөйлемнің құрылымдық типтерін анықтауда, құрмалас сөйлемнің сыңарларының санына қарай жай құрмалас сөйлем және күрделі құрмалас сөйлем деп бөліп алып, жай құрмаластың өзін салалас және сабақтас, ал күрделі құрмаластарды көп сыңарлы салалас, көп бағыныңқылы сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдерге жіктелетінін айтады [11].

1938 жылы “Ауыл мұғалімінің” № 6 санында жарық көрген “Құрмалас сөйлемдер туралы” мақаласы аспирант Н.Т.Сауранбаевтың құрмалас сөйлемдерді зерттеудегі ең алғашқы қадамдары. Жас ізденушінің өз сөзімен айтқанда: “мұнда құрмалас сөйлемдердің барлық түрлері ендірілген жоқ, себебі бұл мақалада тек қана құрмаластарды анықтаудың шарты, олардың грамматикалық формалармен берілуінің үлгісі ғана көрсетілді”. Аталған мақалада ғалымның болашақта істелетін үлкен ғылыми жұмыстарға дайындығы сияқты. Ғалым берілген мақаласы мен кейінгі зерттеулерінде орыс тіл біліміндегі теориялық зерттеулердің ізімен бағыныңқы сөйлемнің табиғатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметімен бірдей қарастырады: “қалай болғанда да бағыныңқы сөйлемдер жай сөйлем мүшелерінің қызметін атқаратыны анық. Жай сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелер ондағы ойды кеңейту, айқындау үшін айтылады десек, сабақтастығы бағыныңқылар да басыңқыда, ойды толықтыру, айқындау үшін құрмаласады” Бұл мақаласында Н.Сауранбаев сабақтас құрмалас сөйлемнің төрт түрін берді:

1. Көсемшелі (айқындауыш) сабақтас;
2. а) есімшелі (анықтауыш) сабақтас;
б) есімшелі (толықтауыш) сабақтас

3. жалғауыш (етістікті толықтауыш) сабақтас. Мұнда ғалымның айтуынша толықтауыш бағыныңқы басыңқымен “деп” арқылы байланысады;

4. жалғаулықты (айқындауыш) сабақтас [12].

1938 жылы С.Аманжолов пен Н. Сауранбаев авторлығымен жарияланған “Қазақ тілі грамматикасы” синтаксис бөлімінде өз тұжырымдарын толықтырып, күні бүгін айтылып жүрген грамматикалық ұғымдар берілген. Ең алдымен, құрмалас сөйлемдер құрылысына қарай салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас деп үш топқа бөлінді. Салаласты жалғаулықты, жалғаулықсыз салалас деп бөлді. Ал сабақтас құрмалас сөйлемдерді бір бағыныңқылы сабақтас және көп бағыныңқылы сабақтас деп екіге бөліп, сабақтас құрмалас сөйлемдердің он түрі көрсетілген:

1. себеп-салдар құрмалас сөйлемдер бағыныңқысының есімшелі баяндауышына -дықтан жұрнағымен үшін, соң шылауларының жалғануы арқылы жасалады (осы кісінің жәрдемі болғандықтан, мен ісімді тез бітірдім).

2. мезгіл мәнді сабақтас бағыныңқы сөйлемнің есімше тұлғасында келген баяндауышына жатыс септігінің не барыс септігі және дейін, шейін шылаулары арқылы; баяндауыш шығыс септігінде және кейін, бері, соң шылаулары немесе есімшеге –ға,-ге жалғауы жалғануы арқылы; баяндауышқа кезде, күнде, уақытша, шақта деген сөздер тіркесуі арқылы; бағыныңқы сөйлем көсемшенің –ғалы, -гелі, -қалы, -келі арқылы және есімшеге сайын шылауы жалғануы арқылы жасалады (біз судан өтіп бара жатқанда, қатты жел соқты);

3. шартты мәнді сабақтас шартты рай етістік етістіктердің дәнекерлігімен жасалады (не екенсің, соны орасың);

4. салыстырмалы сабақтас баяндауышқа –дай, -дей жұрнақтары жалғануы немесе есімшеден кейін сияқты шылауы келуі арқылы жасалады (патефон, адам сөйлеп тұрғандай, анық сөйлейді);

5. мақсатты сабақтас тұйық райлы етістікке үшін шылауы жалғануы арқылы жасалады (ол айтқан сөзін орындау үшін, Марат екеуі бірлесіп оқыды);

6. қарсылықты сабақтас шартты райлы етістіктен кейін да, де жалғаулық келуі арқылы: есімшелі баяндауышқа – мен жалғауы жалғануы арқылы жасалады (пойыз келуіне әлі екі сағат бар болса да, біз кешігіміз ау деп асықтық);

7. нұсқаулы сабақтас баяндауышқа бойынша немесе – ша, -ше жұрнағы жалғануы арқылы жасалады (оқушы мұғалімнің жобасы бойынша шығарма жазып келіпті);

8. іргелес сабақтас бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы көсемше тұлғасында келеді (мен кітап оқып, басқалар жазу жазды);

9. аяулы сабақтас есімшелі баяндауышқа –ша, -ше жұрнағы немес шығыс жалғаулы есімшеге көрі, да шылауы жалғануы арқылы жасалады (қалаға сен барғанша, мен барсам еді);

10. Сілтеулі сабақтас баяндауыштан кейін сол, сондай, соншалық сөздерінің келуі арқылы жасалады (қуанышым сондай, ешнәрсе көзіме көрінбеді) [13].

Бұлардың ішінде нұсқаулы, іргелес, аяулы, сілтеулі деп атаған төрт түрінен басқалары кейбір терминдік өзгерістерге ұшырағанымен, қазірде қолданылады.

Сол жылдардағы құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу жайын сараптағанда, осы мәселеге байланысты ғалымдар арасында келіспеушілік те кездеседі. Бұл ғылым дамуында заңды құбылыс. Мәселен, академик Н.Сауранбаев құрмалас сөйлемдерді саралауда функционалды принципті басшылыққа алған: “сабақтас сөйлемдердің құрмаласу тәсіліне қарай ажырату мүмкін емес, өйткені жай сөйлемдерді құрмаластыратын формалардың мәні түрлі-түрлі. Мысалы шартты рай формасы арқылы құрмаласқан сабақтастығы бағыныңқылар әрқашан шартты білдірмейді, мезгілді де, қайшылықты да білдіреді. Осы себептен сабақтастарды түр-түрге жіктеудің бірде-бір дұрыс жолы – ондағы бағыныңқылардың қызметіне қарай жіктеу” [12], десе, С.Аманжолов “Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсына”: “Сабақтас құрмалас сөйлемді жіктегенде, басыңқы мен бағыныңқы екі ара қарым-қатынасынан туған мағынаға қараймыз (олар істің мақсатын, шартын, мезгілін т.б. білдірмек)” [13] деп, сабақтастарды мағыналық жағынан жіктейді: шартты бағыныңқылы сабақтас, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас, себеп-салдар бағыныңқылы сабақтас, аяулы бағыныңқылы сабақтас, қыстырмалы бағыныңқылы сабақтас, сілтеулі бағыныңқылы сабақтас, ыңғайлас бағыныңқылы сабақтас, үдетпелі бағыныңқылы сабақтас.

Академик Нығмет Сауранбаевтың құрмалас сөйлемдер жүйесіндегі іргелі зерттеуі – “Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі” атты очеркі. Автор аталған еңбегінде бағыныңқы компоненттің табиғатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметімен тең қарастырылады. Осыған орай сабақтас құрмалас сөйлем мүшелерінің атымен жіктелген:

1. Анықтауыш бағыныңқылы;
2. Толықтауышты бағыныңқылы;
3. Пысықтауыш бағыныңқылы;
4. Шартты бағыныңқылы;
5. Қарсы бағыныңқылы;
6. Салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас.

Берілген сабақтастардың грамматикалық табиғатына тоқталсақ, ғалымның пікірінше:

1) “есімше сөз субъектісін анықтаса, онда ол өзіне қарасты сөздермен есімше анықтауыш үйірлі мүше болады. Ал егер есімше өз субъектісінен басқа сөзді анықтаса, онда ол етістіктің бастауышы айтылмаса да, анықтауыш бағыныңқы болады”.

2) “Басыңқыдағы ойды, я ондағы бір мүшенің мағынасын толықтыра құрмаласқан бағыныңқы сөйлемді толықтауыш бағыныңқы дейміз”.

3) “Шартты сабақтас құрмаластың ішкі мағынасын синтаксистік қатынасы оқиғалардың бір-біріне шарттаса құрмаласуына негізделген. Егер баяндауыш шартты райда тұрған бағыныңқы сөйлемде “егер” (егерде) сөзін қосып айтуға болса, ол шартты мәнді бағыныңқы, ал бұл үстеуді оған қосып айтуға болмаса, ол бағыныңқы (баяндауыш шартты райда тұрғанмен) шарт мәнді болмайды, не мезгіл мәнді, не басқа мәнді болады. Шартты райлы баяндауыштан кейін “да”, “де” қосалқысы тұрса, ол бағыныңқы шарт мәнде де, мезгіл мәнде де болмайды, қайшы мәнде болады. Мысалы, өзге жұрттар кейіндеп қалса да, Абай кешеуілдей үйге тез жетті”. Автор шартты бағыныңқылы сабақтастың бір түрі – ұялас шартты сабақтас деп бөліп көрсеткен. Ғалымның тұжырымдауынша, ол сұрау есімдіктерінің сілтеу есімдіктерімен іліктесуі арқылы жасалды. Мысалы, Кімде-кім мұның мүйізін кесіп алса, ол күнсіз болып, дұшпандарын жеңе алмайды.

4) Қайшы сабақтастығы алдыңғы сөйлем соңғы сөйлеммен есімше баяндауышқа – мен, қосымша жалғауы арқылы, шартты баяндауышқа “да” қосалқысы ілігуі арқылы және күрделі баяндауышқа “бол”, “бер”, “ал” сияқты етістіктерінің болымсыз түрде айтылуы арқылы жасалады. Мұнда ғалым “да” жалғаулық емес, қосалқы дейді. Екеуінің айырмашылығы қызметі мен айтылуында. Жалғаулық екі сөзді жалғастырып, дәнекер болады. Екпінсіз айтылады. Ал қосалқы “да” бір сөзді менгеріп, осы екінші сөзге, я сөйлемге байланыстырып, екпінмен айтылады.

5) Құрмаласқан жеке сөйлемдер арасындағы ішкі мәндік байланыс салыстыру мен теңеуге негізделеді. Мұндай бағыныңқы сөйлемдер есімше баяндауышқа -дай, -дей, -тай, -тей қосымшасы арқылы жасалады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Қазан революциясына дейін шыққан зерттеулерде құрмалас сөйлемдер жеке зерттеулер нысаны етіп алынбай, олар есімше мен көсемшенің синтаксистік қызметінің аясында қарастырылды. Құрмалас сөйлемнің басқа құрылымдық, семантикалық түрлері туралы сөз қозғалмаған десек те болады. Яғни ХХ ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ тілін, жалпы түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың құрмалас сөйлемдер синтаксисі жөнінде жүйелі пікірлері жоқтың қасы. Ал құрмалас сөйлемдер туралы айтылған азын-аулақ пікірлер қазақ тілінің өз тілдік фактілерінің негізде айтылмай, ол орыс тілінен калька тәсілі арқылы аударылған сөйлемдерге негізделіп айтылған пікірлер. Соның нәтижесінде қазақ тілінің орыс тіліне аударғанда құрмалас сөйлем деп берілетін жай сөйлемдердің барлығы да, әсіресе құрамында екі етістік бар сөйлемдер құрмалас сөйлемдер деп танылды.

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жүйесі ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап практикалық тұрғыдан зерделене бастаса, 40-жылдардан бастап құрмалас сөйлемдерге арналған бірнеше ғылыми мақалалар мен жеке еңбектер жазылып, құрмалас сөйлемдер жүйесін зерттеу ғылыми арнаға түсе бастады. Бұл жылдардағы құрмалас сөйлемдерге байланысты зерттеулерден Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, С.Жиенбаев, Ы.Балақаев, А.Ысқақов пен Ф.Бегалиев еңбектерін атауға болады.

Сонымен курстық жұмысты зерттей келе мынандай ой түюге болады:

1. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем синтаксисі 30 жылдардың екінші жартысынан бастап зерттеліп келе жатыр.

2. Құрмалас сөйлем жөніндегі ғылым өзінің жарыққа шыға бастаған күннен бастап, пікір қайшылықтарының, пікір таластардың нәтижесінде дамып келеді.

3. Тіл ғылымының құрмалас сөйлем саласындағы қол жеткізген табыстары жоғарыда аттары аталған ғалымдардың ғана үлесі деуден аулақпыз, себебі құрмалас сөйлемді көптеген ғалымдар зерттеп, ғылымның дамуына өз үлестерін қосуда.

Құрмалас сөйлемдердің қазіргі синтаксистік құрылысына назар аударсақ, оның бұрынғыдан әлдеқайда жетілгенін, даму заңдылықтарынан өткенін байқауға болады. Өйткені құрмалас сөйлемнің қазіргі кездегі түрлері, оны ұйымдастыратын амал-тәсілдердің кейбір түрлері тарихи нұсқаларда кездеспейді. Тілдің синтаксистік құрылысының дамуында сөздерді немесе жеке сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын және дәнекерлер пайда болып содан кейін барып, синтаксистік байланыстың жаңа түрі тумады, керісінше, алдымен сол дәнекерлерді керек ететін мұқтаждық пайда болады да, сол мұқтаждықтың қажетінен барып, әртүрлі жалғауыш дәнекерлер бірте-бірте қалыптасады. Мұндай заңдылық тек қазақ тілінің табиғатына ғана тән емес, көптеген тілдердің даму сипатынан айқын байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. Алматы: Санат, 1992, -175б.
- 2 Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы (синтаксис, пунктуация). – Алматы: Мектеп, 1974. – 296 б. -
- 3 Рифтин А.Р. О двух путях развития сложного предложения в академском языке/ Советское языкознание. – М., 1937.-162с
- 4 Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. – Алматы, 1941.-43б
- 5 Құлмағанбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы - Алматы: Мектеп, 1988. – 240 б. -кітап
- 6 Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар: (монография-оқулық). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464б.
- 7 Сауранбаев Н.Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары// СССР Ғылым академиясы. Қазақ филолог хабаршысы. Тіл мен әдебиет сериясы, 1- кітап,1944.-144б.
- 8 Байтұрсыннов А. Тіл құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері/ Тіл тағылымы.-А.,1992.-122б. -кітап
- 9 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің программасы// Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы: Ғылым, 1999.-581-595 б.
- 10 Жұбанов Қ. Жанғазы// Қазақ тілі мен әдебиеті. -1958.-№2.-33-34б б.
- 11 Айтжанов С.С. Екі және көп компонентті салалас құрмалас сөйлемдердің құрылымдық-функционалдық арақатынасы: Филол.ғыл.канд.дис. – Алматы, 1999.-129б.
- 12 Сауранбаев Н.Құрмалас сөйлемдер туралы/ Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері – А.,2000.
- 13 Аманжолов С., Сауранбаев Н. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис/ Академик Нығмет Сауранбаев еңбектері.-А., 2000.

References:

- 1 Kordabaev T. Kazirgi Kazak tilindegi Kurmalas soilemder sintaksisi. Almaty: Sanat, 1992,-175b.
- 2 Argynov H. Kazak til metodikasy (sintaksis, punktuation). – Almaty: Mektep, 1974. – 296 b.
- 3 Riftin A.R. Odvuh putAh razvitia slojnogo predlojenia v akkadskom iazyke/ Sovetskoe iazykoznanie. – M., 1937.-162s.
- 4 Jienbaev S. Sintaksis maseleleri. – Almaty, 1941.-43b.
- 5 Kulmaganbetova B. Kazak tilin oKytu metodikasy - Almaty: Mektep, 1988. – 240 b.
- 6 Kazirgi Kazak tilindegi sintaksistik paradigmaty: (monografija-oKulyk). – Almaty: Memlekettik tilidamytuinstituty, 2016. – 464b.
- 7 Sauranbaev N.Kurmalas soilemder jAne olardyn damu joldary// SSSR Gylym akademiasy. Kazak filolog habarsy. Til men Adebiet seriasy, 1- kItap,1944.-144b. –kitap
- 8 Baitursynov A. Til Kural. Soilem juiesi men turleri/ Til tagylymy.-A.,1992.-122b. –kitap
- 9 Jubanov K. Kazak tilinin programy// Kazak tilinondegi zertteuler.- Almaty: Gylym, 1999.-581-595 b.
- 10 Jubanov K. Jangazy// Kazak tilin men Adebieti. -1958.-№2.-33-34b b.
- 11 Aitjanov S.S. Eki jAne kop komponentti salalass Kurmalas soilemderdin KurylymdyK-funksionaldyK arakaty nasy: Filol.gyl.kond.dis. – Almaty, 1999.-129b.
- 12 Sauranbaev N.Kurmalas soilemder turaly/ Akademik Nygmet Sauranbaevty n enbekteri – A.,2000.

13 Amanjolov S., Sauranbaev N. *Kazak tili n gramatikasy. II bolim. Sintaksis/ Akademik Ny gmet Sauranbaev enbekteri .-A., 2000*

МРНТИ 16.01.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.16>

Nurgali S.¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

THE DEVELOPMENT OF MORPHOLOGY IN HISTORICAL GRAMMATICAL WORKS

Abstract

The morphological structure of any language is directly related to the study of word composition and word structure. And the definition of the morphological structure of a language is the definition of the properties, internal meanings, and main features of a language in comparison with other languages. It is also closely related to the study of the modern synchronic structure of the language and the morphonematic features of its historical development. Morphemes as building materials of our language. The roots and bases in it, the derived words and other language units, form a subsystem. The morphological system is a collection of many grammatical categories, persons who are in opposition to each other. This means that the study of morphology on earth is the study of the basis, the construction of a language system. The article will focus on the historical development of morphological personalities in the works of Professor Marhabbat Tomanov.

Keywords: historical grammar of the Kazakh language, grammatical category, morphology, root word, derived word, affixation

Нұрғали С.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ТАРИХИ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРДЕГІ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Кез келген тілдің морфологиялық құрылымы сөздің құрамы мен сөзтұлғаның құрылымын зерттеумен тікелей байланысты. Ал, тілдің морфологиялық құрылымын анықтау деген сөз – сол тілдің қасиетін, ішкі мән-мазмұнын, өзге тілдермен салыстырғандағы басты ерекшелігін айқындау деген сөз. Бұл тілдің қазіргі синхрониялық құрылымы мен оның тарихи дамуының морфонематикалық ерекшеліктерін зерделеумен де тығыз байланысты. Морфемалар тіліміздің құрылыс материалдары сияқты. Ондағы түбірлер мен негіздер, туынды сөздер және тағы басқа тіл бірліктері, ішкі жүйені құрайды. Морфологиялық жүйе көптеген грамматикалық категориялардың, бір-біріне оппозицияда тұратын тұлғалардың жиынтығы. Бұл жердегі морфологияны зерттеу дегеніміз – тілдік жүйенің негізін, құрылысын зерттеу деген сөз. Мақалада профессор Мархаббат Тomanovтың еңбектеріндегі морфологиялық тұлғалардың тарихи дамуы туралы сөз етіледі.

Түйін сөздер: қазақ тілінің тарихи грамматикасы, грамматикалық категория, морфология, түбір сөз, туынды сөз, аффиксация

Нурғали С.¹

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

РАЗВИТИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СТРОЯ В ИСТОРИЧЕСКИХ РАБОТАХ ПО ГРАММАТИКЕ

Аннотация

Морфологическая структура любого языка непосредственно связана с изучением состава слова и структуры слова. А определение морфологической структуры языка – это определение свойств, внутренних смыслов, основных особенностей языка по сравнению с другими языками. Это также тесно связано с изучением современного синхронического строения языка и морфонематических особенностей его исторического развития. Морфемы как строительные материалы нашего языка. Корни и основания в нем, производные слова и другие языковые единицы образуют подсистему. Морфологическая система представляет собой совокупность многих грамматических категорий. Это означает, что изучение морфологии – это изучение основы построения